

Álmodozás egy Akadémiáról*

Aldus Manutius, a nyomdász nagy hírneve miatt könnyen abba a hibába eshetünk, hogy azt hisszük, csak nyomdász volt. Pedig igazából munkásságának több mint felében hivatásos tudós és tanár volt, még Velencébe érkezése után egy ideig is. 1510-ben például elengedte azt a 25 dukát tandíjat, amellyel társa, Santo Barbarigo tartozott neki törvénytelen fiának tanításáért, aki „egy egész évig járt az iskolába, nálam ebédelt, este pedig hazament vacsorázni fentnevezett apja házába.” Már az előző fejezetekben is bemutattuk, hogy Aldus Manutius a 15. század végének legelittebb értelmiségi csoportjának perifériáján helyezkedett el, s a könyvnyomtatást éppen tanári hivatása kiteljesedésének, nem pedig pályamódosításnak tekintette, és végig arra törekedett, hogy kiadói programját összehangolja oktatási eszménye követelményeivel. Ez a fejezet bemutatja, hogy Velencében hivatásos tanárok között élt és dolgozott, illetve vizsgálja azokat a hatásokat, amelyeket a tudós környezet Aldus Manutius törekvéseire gyakorolhatott.

Először is, mit is jelentett tanárnak lenni Velencében 1490 körül? Marin Sanudo kortársi beszámolója szerint három lehetőség közül lehetett választani: a köztársaság alkalmazásában álló előadó, a szabadúszó iskolamester, illetve a nemesi családoknál alkalmazott házitánító státusza közül. Az első csoport három-négy emberből álló elitet alkotott, annyira tekintélyes és válogatott társaságot, hogy a többiektől jobbra külön is választhatjuk őket. A második és a harmadik csoport tagsága nem volt állandó, és eléggé keveredtek is egymással. Együttes létszámuk mégis feltűnően nagy volt. Amikor 1587-ben az egyházi hatóságok elrendelték, hogy a tanároknak hűségnyilatkozatot kell tenniük, 258 tanár tette le az esküt. Még ha ennél kisebb számot is veszünk alapul, figyelembe véve, hogy az előző évszázadban alacsonyabb volt a lélekszám, az oktatás pedig kevésbé fejlett, akkor is számolnunk kell azzal, hogy a hivatásos tanárok egy legalább 100 fős foglalkozási csoportot alkottak, és ennek a csoportnak a közös érdeklődési kör és az egymás közötti versengés miatt, a folytonos fluktuáció ellenére is volt valami azonosságtudata.

Az első nyilvános tanári katedrát a 15. század első évtizedében állították fel Velencében, amikor a Rialto mellett megalakult egy logikai és a természetfilozófiai iskola. Ez Tomaso Talenti hagyatékának volt köszönhető; Talenti Petrarca egyik ellenfele volt a *De sua ipsius et multorum ignorantia* [Maga és sokak tudatlanságáról] című híres humanista vitában. Elég meglepő, hogy Aldus Manutiusnak — annak ellenére, hogy maga is hozzájárult az arisztotelianizmus ügyéhez — alig volt kapcsolata ezzel az iskolával. Lehetséges, hogy a szigorúan

---

* Martin Lowry: *The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in renaissance Venice.* (Aldus Manutius világa. Az üzleti élet és az oktatásügy a reneszánsz Velencében.) Oxford, 1979, Blackwell. 180—216.

hagyományos szellem nem felelt meg az ő humanista gondolkodásmódjának. Elég azonban, ha annyit mondunk, hogy az iskolának rögtön nagy sikere lett, s olyan tekintélyt szerzett magának, hogy 1455-től mindig volt növendékei között egy velencei patricius.

A humán tudományok oktatása később és nehezebben indult. Az 1440-es években általános törekvés volt, hogy a dozse kancelláriáján folyó titkári munkát színvonalasabbá tegyék azzal, hogy kifejezetten erre a célra képezzenek ifjakat. 1446-ban a velencei városállam tanácsa (szenátus) úgy döntött, hogy iskolamestert fogad — lakást is ad neki a Szent Márk székesegyház mellett — és azzal a feladattal bízta meg, hogy 16 szilárd jellemű nem-nemes ifjút grammatikára és retorikára tanítson. De a szokásos késlekedések, viták és váratlan halálesetek miatt a Szent Márk iskolának csak 1466-ban, Benedetto Brugnolo erőskezű igazgatása alatt sikerült megmutatnia, hogy milyen lehetőségek rejlenek benne. Brugnolo Ognibene da Lonigo Veronából származó tanítványa volt, és korábban segédrektorként [*helyettes iskolamester*] működött az iskolában. Közmegelegedésre kiválóan vezette az iskolát egészen 1502-ben, kilencvenes éveiben, mindenki nagy sajnálatára bekövetkezett haláláig. A szenátus 1460-ban úgy döntött, hogy az iskolai oktatást egy retorika és poétika tanszék [*katedra*] felállításával bővíti. Az eredmények itt is hasonlóak voltak. Öt év alatt idejött, de el is ment innen Gianmario Filelfo és Georgios Trebizondus (Trapezuntius), mindketten elégedetlenül távoztak. A nagytudású és hirtelen haragú Giorgio Merula viszont 1465-től egészen 1482-ig az iskolában maradt, s olyan szép eredményeket ért el, hogy mikor Milánóba távozott a szenátus, helyére egy helyett két tanárt tartott szükségesnek felvenni. Giorgio Valla és Marcantonio Sabellico egészen a század végéig folytatták itt tanári munkájukat, Sabellico még tovább is. Azzal, hogy volt két ilyen előadója a város szolgálatában, akik nagy segítséget kaptak a grammatikai iskola igen nagytudású és köztiszteletben álló iskolamesterétől is, a velencei közoktatás a 15. század utolsó 15 évében fénykorát élte.

Azonban, akárcsak a többi velencei intézmény esetében, sokkal könnyebb a felszíni jelenségeket vizsgálni, mint a mélyebb összefüggéseket megállapítani. Hogyan kapcsolódtak az előadói állások (tanári katedrák) az iskolához, s milyen viszonyban állt e két intézmény a kancelláriával? Milyen volt a tananyag? Milyen széles körben éreztette hatását ez az oktatás a velencei társadalomban? Gianmaria Filelfo 1460-as kinevezése után az előadó oktatási szabadságát gyakorlatilag nem korlátozták, csupán arra kötelezték, hogy „naponta két, tanrend szerinti előadást tartson, egyet poétikából, a másikat retorikából vagy történelemből nemeseink, fiaik és polgáraink fiainak okulására”. A kancelláriai iskolával kapcsolatos korai dokumentumok kizárólag a tizenhat leendő titkár képzésére korlátozódnak. De nyilvánvaló, hogy az iskola sokkal több és másfajta növendéket is felvett, mint a tizenhat leendő velencei hivatalnokot, és az is, hogy e látszólag korlátlan számú hallgatóság hamarosan meglehetősen zárt kört alkotott. Láthatólag olyanok is voltak Brugnolo tanítványai között, akik sohasem léptek a velencei államvezetés szolgálatába. Voltak közöttük olyan patricius származású értelmiségiek, mint Zuane Querini, Daniel Reiner vagy Zuane Bembo, illetve Itália más városaiból érkezett

tudósok, mint például Raphael Regius és a veronai Domizio Calderini, aki később Rómában Aldus Manutiusnak is tartott előadásokat. Egyéb adatok nem támasztják alá, de a Brugnolot búcsúztató egyik szónok elmondta a temetésén, hogy szeretve tisztelt igazgatója tanári pályáját mint „hypodidascalos” azaz segédrektor kezdte, egy másik segédrektorral együtt, Gianpietro da Lucca igazgatása alatt, az iskola alapításának kezdeti és viszonylag nehéz napjaiban. Jó fél évszázaddal később John Colet már tökéletesen elegendőnek tartotta, hogy a Szt. Pál katedrális mellett működő alapítványi iskola 153 diákjával a rektor, a segédrektor és egy káplán foglalkozzék. A másik véglet, a Campanile melletti iskolában naponta tartott előadások viszont kívülről nézve meglehetősen szórakoztató, kötetlen, mindenki előtt nyitva álló rendezvénynek tűnhettek, tudományos büvészmutatványnak, egy látványosságnak a sok közül, amely a Szent Márk téren nyüzsgő vándorárusokkal és vándorkomédiásokkal versengett a nézők figyelméért. De a hallgatóság azonosult szerepével és érezte, hogy egy közösséghez tartozik. Úgy emlegették magukat, mint Valla vagy Sabellico tanítványait. Andrea Mocinigo, a régi iskola iránti növendéki lojalitás egy korai képviselője, búcsúverset írt Sabellicohoz, s ezzel elnyerte iskolatársai és a címzett elismerését, aki az egész iskolát „az Akadémia” megtisztelő címmel illette.

A grammatikai iskola és az egész oktatás sikere a tanárok egyéni felkészültségétől és kezdeményezőképességétől függött. Az 1480-as évek közepétől Velencében három olyan egyéniség működött, aki igen sok és különböző ember érdeklődését tudta felkelteni, és konkrét kulturális hatást is gyakorolt a társadalomra. Brugnolo, a grammatikai iskola tanára kiválóan alkalmas volt arra, hogy a felsőbb studiumokat megalapozza. Mivel jobban szeretett tanítani, mint filológiai kutatással vagy vitákkal foglalkozni, megelégedett azzal, hogy mások írásaihoz fűzött kommentárokat, és javította hibáikat. Tudásával mégis kivívta Poliziano tiszteletét, és tanítványai is feljegyezték, hogy poétikát, retorikát és erkölcsfilozófiát tanított mindkét klasszikus nyelven, mindezt olyan liberális szellemben, hogy felhívta ugyan a figyelmet, ha egyes szövegrészeket pogány háttérük gyanússá tett, de a tananyagból azért nem hagyta ki ezeket sem. Ami ennél is fontosabb, egyénisége olyan lenyűgöző volt, hogy képes volt még tanítványai magatartására is hatni.

Sabellico, akit később neveztek ki, mint kollégáját, s a kevésbé fontos délutáni órákat tartotta, Brugnolonál kevésbé jelentékeny művelője volt annak a tiszta, tudós filologizálásnak, amely az iskola stúdiumainak középpontjában állt. Rómában született és nevelkedett, Pomponius Letus tiszta latin iskolájához tartozott. Az a tény, hogy szeretett ízes dialógusokat kiadni, vagy a helyi tájról és régiségekről szóló népszerűsítő leírásokat készíteni, még Velencébe érkezése előtt azt a hírért keltette, hogy olcsó népszerűsége törekszik, s ettől a hírértől többé nem tudott megszabadulni. Az olyan kétnyelvű tudósok, mint Ermolao Barbaro és Giambattista Egnazio nem titkolták, hogy felületesen tartják, Egnazio világosan meg is mondta. Sabellico levelezése szintén azt mutatja, hogy előadásai a latin próza és költészet megszokott határain belül maradtak, s az e tárgyban kiadott munkái — az idősebb Plinius műveihez készített néhány kommentárja, Valerius Maximus szövegein

végzett javításai és Suetonius Caesarok élete című művének parafrázisa — szintén az aktuális és eladható témák iránti érzékét bizonyítják. Igaz, a „zsumnaliszta” kifejezés anakronisztikusnak hat, mégis többé-kevésbé kifejezi, milyen véleménnyel voltak Sabellicoról saját kortársai.

Giorgio Valla egészen másfajta ember volt. Sokkal kevésbé törekedett népszerűsége, mint Sabellico, s kevésbé erőteljes egyénisége volt, mint Brugnolonak. Kevés személyes emléket hagyott maga után, pedig tevékenysége mély nyomot hagyott Velence kulturális életében, és mindenki másnál többet tett Aldus Manutius sikeréért, intellektuális vonatkozásban. Mivel előzőleg Milánóban görögül tanult Konsztantinosz Lascaristól, és Ermolao Barbaro segítségével került Velencébe, már tökéletes közvetítője volt annak az alapos görög és latin tudásnak, amelynek Barbaro volt a megszemélyesítője, és ezzel próbált versenyre kelni Aldus Manutius. Tanári és szövegkiadói tevékenysége óriási területet ölelt fel. Filológiai hagyatékában találhatók kommentárok Juvenalishoz, Cicero, Plinius és Ptolemaiosz különböző munkáihoz, latinra fordította Arisztotelész *Magna Moraliáját* és *Poetikáját*, s sok különböző késői görög tudományos és orvosi művet. *De expetendis et fugiendis rebus* [A kívánatos és kerülendő dolgokról] címmel vastag tudományos és matematikai gyűjteményt állított össze, amely hézagpótló mű volt saját korában, s végül Aldus Manutius adta ki 1501-ben. Levelezéséből tudjuk, hogy előadásokat tartott Vitruviusról, Archimédészről és a görög költészet történetéről. Dioszkoridész, Theokritosz és Szophoklész kézirataihoz olyan annotációkat készített, amelyek világosan mutatják, hogy tanított belőlük. A görög szövegek gyűjtése bizonyára éppen olyan fontos és jelentős munka volt számára, mint a tanítás, gyűjteménye csaknem teljes egészében fennmaradt, a modenai könyvtárban. A kéziratok ugyanis azt mutatják, hogy széles kört gyűjtött maga köré görög másolókból, akik segítségével egyrészt saját gyűjteményét bővítette, másrészt irodalmi szövegek — főleg görög művek — továbbadásának központi alakjává vált. Néhány segítőtársát meg is tudjuk nevezni: az argoszi Michael Suliardész másolt és szignált két Ptolemaiosz kommentárt 1490-ben, 1492-ben pedig Theognisz költeményeit. Viszonylag meglepő, hogy ebben a vonatkozásban találkozunk Nicolas Vlasztosz nevével, ő volt az a magasrangú krétai, akivel 1499-ben már találkoztunk mint a Calliergész nyomda mecénásával, de már 12 évvel korábban (1487) is működött, amikor segített Vallának — s még legalább két másik másolónak — egy orvosi szövegeket tartalmazó kézirat lemásolásában. ↓ 16 ↓ De legtöbbjük után nem maradt más, csak kézírásuk stílusa ma is meglévő kéziratokban, és valószínűleg csupán másolók voltak, akik teljesítették a szolgálatkész Vallához érkező nagyszámú kéziratkérését. Közismert, hogy Janus Laszkarisz is tüzetesen áttanulmányozta Valla könyvtárát, mikor ritka görög szövegeket keresett 1491-ben, s hogy Poliziano is el volt ragadtatva Heron és Archimédész kézirataitól. De sok más tudós is kérte segítségét. Pico és Alberto Pio is konkrét kéréssel fordultak hozzá bizonyos kéziratokért. Antiquario, a milánói titkár állandó kapcsolatban volt vele. Konsztantinosz Laszkarisz több görög matematikai szerző művének másolatát kérte tőle. Alighogy Aldus Manutius Velencébe érkezett, barátja, a ferrarai Niccolo Leonicensis arra kérte, hogy

másoltassa le Valla néhány könyvét. Nyilvánvaló, hogy Valla köre vezette be Aldus Manutiust a velencei humanisták társaságába, s innen került ki az a mag, amelyből később Aldus saját követőinek tábora kialakult.

Mielőtt azonban részletesen nyomonkövetnénk ezt a folyamatot, mondanunk kell valamit a velencei oktatók kevésbé rangos és ezért kevésbé ismert rétegeiről is. Az előbb már említettük, hogy a közalkalmazásban álló tanárok előjogokat élveztek, biztos pozíciójuk és évi 150 dukát állandó fizetésük volt. De sem az életmódjuk, sem a tanítványaik nem különböztek alapvetően kevésbé szerencsés kollégáikétól. A velencei oktatás rendszere még nem kristályosodott ki teljesen ebben a korban, ami meglepő egy ennyire hierarchikus felépítésű társadalomnál, és csaknem érthetetlen egy olyan későbbi kor számára, mint a miénk, ahol az iskolázottságot és az ebből származó előnyöket egyik legfontosabb értéknek tartják, aminek megszerzésére az elsők között törekszik az, aki vagyonhoz vagy társadalmi pozícióhoz jut. A két legismertebb és láthatólag legsikeresebb szabadúszó tanár Fra Urbano Valeriani és Giambattista Egnazio volt, mindketten Brugnolo tanítványai. Az a tény, hogy ennyire könnyen tudtak saját iskolát felállítani, bizonyítja, milyen nagy volt az oktatás iránti igény. Egnazio még alig volt húszéves, amikor már tanítványokat kezdett maga köré vonzani, és olyan népszerű lett, hogy Sabellico fenyegetve érezte magát, és a hallgatóság nem kis öröme arra is sor került, hogy tudományos vita formájában dühödt sértéseket vágtak egymás fejébe. Egnazio iskolatársa, Zuane Bembo jelentette meg a vitát mindkét változatban, egyetlen kötetben. A viszály érzelmes kibéküléssel végződött Egnazio halálos ágyánál. Mivel Egnazio nem volt közönséges ember, példája nem alkalmas arra, hogy következtetéseket vonjunk le belőle a tanárok nagy részének helyzetére vonatkozóan. Ez a történet azonban arra mégis megfelelő, hogy érzékeltesse, a közszolgálatban álló előadók nem élveztek különös védettséget. Egy széles értelmiségi réteg elitjét alkották, de előfordult, hogy vetélkedniük kellett a többi tanárokkal a hallgatóság figyelméért.

Sanudo irt a „parókián és a nemesi palotákban működő tanárokról”. Világos, hogy a különbség sokkal inkább elméleti, mint valóságos volt. A 16. századi tanári eskükből számos lehetséges variációt ismerhetünk meg: az osztálykülönbségekre érzékeny tanárok közül néhányan napjuk egyik részében a nemes ifjakkal foglalkoztak, a másokban pedig az alsóbb rétegekkel, míg másoknak megengedték, hogy a gondjaikra bízott nemes ifjak mellett mintegy társként még egy tucatnyi más gyereket is tanítsanak a palotában, sok tanár pedig egyszerűen megnyitotta kapuit az olyan nemesifjak előtt, akik szívesen tanultak együtt a tanár többi növendékével. Egy évszázaddal korábban valószínűleg még kevésbé volt tiszta a helyzet. Erre a következtetésre juthatunk az 1442-ben Vittore Bonapace hitelezőiről készült lista alapján. Tanítványai között éppúgy ott volt a csónakos és a kőműves fia, mint velencei régi nemesi családok két gyermeke. A társadalmi osztálytagozódás kialakulatlansága ebben az esetben is meglepő. A szabadúszó tanárok életkörülményei nyilván sokkal bizonytalanabbak voltak, mint a közalkalmazásban álló előadóké. Mivel azonban a 15. században az átlagos tandíj évi 2–4 dukát volt gyermekenként, az a tanítómester, akinek sikerült 20–30 tanítványt szerezni, remélhette, hogy elfogadhatóan megél.

Nem világos számunkra, hány patrícius család tudott gyermekének saját tanárt fogadni, de úgy tűnik, a magántanár egyre inkább presztizskérdés lett, elsősorban a pénzügyi és politikai befolyással rendelkező családok körében. A korabeli Velence legnagyobb hatalmú családjai közé tartoztak ebben a korban a Cornerek, tagjaik között láthatjuk a ciprusi királynét is, és bátyját, Zorzit, az egyik legtöbbet foglalkoztatott és legtekintélyesebb államférfit Velencében. Zorzinak már régóta jó kapcsolatai voltak az előző nemzedékhez tartozó tudósokkal, például Georgiosz Trebizanusszal (Trapezuntius) és Merulával, így amikor 1448-ban elterjedt a híre, hogy fiai mellé tanítót keres, sokan pályáztak az állásra. A pályázók Ermolao Barbaro és Gerolamo Donato közbenjárását kérték. A jelölt, aki elnyerte az állást, Bartolomeo Merula, Velence szellemi köreiben bizonyos rangot szerzett magának azzal, hogy az 1490-es és 1500-as években néhány latin szöveg szerkesztői munkálatait elvégezte Tacuinus nyomdája számára. Amikor legfontosabb tanítványa, Marco Corner 1500-ban bíboros lett, Bartolomeo egyszerűen tanárából titkára lett, később pedig szolgálataiért pápai protonotáriusnak nevezték ki. Összes velencei kortársa közül ő volt az, aki a leginkább megfelelt az itáliai humanista udvari ember eszményének.

De az ő esete kivétel. Az állások rendszerint rövid időre szóltak, és semmilyen biztosítékot nem nyújtottak arra, hogy a házitanítót a család továbbra is pártfogásban részesíti. Leonardo Loredan, a későbbi dózse, akinek a családja majdnem olyan előkelő volt, mint a Cornerek, 1478-ban elhívta Velencébe fia tanítójának a trevisói koszorús költőt, Francesco di Rolandellot, de szolgálatait csak egy esztendőre vette igénybe. Domenico Grimani kardinális, annak a dozsának a fia, aki Loredan közvetlen utóda lett, egy egész sereg magántanárt fogadott unokaöccse, Marin mellé, többek között Gerolamo Aleandert és Aldus Manutius barátját, Scipio Fortiguerrat. Erasmust is megpróbálta Velencébe csábítani. Az ilyen rövid időre szóló, kötetlen alkalmazás volt az általános, s úgy tűnik, viszonylag könnyen lehetett ilyen állást kapni: Aleander naptárában fel van jegyezve, hogy egyetlen év leforgása alatt egy egész csoport fiatal patriciusnak tartott latin órákat, s még két idősebb férfitől is kapott ajánlatokat.

Máról-holnapra élni azonban nem irigylésre méltó. „A nélkülözés vitt rá, hogy nemesek rabszolgája legyek” — írta Fra Urbano unokaöccse, Giampietro Valeriani, aki pár hónap alatt elköltötte a pénzét, és azért lett tanár, mert ez volt az utolsó lehetősége a pénzszerzésre. Egy római szatíraíró keserűségével írt arról, hogyan járt fel a meredek hátsó lépcsőn kifulladásra a gazdag emberek házába. A függetlenség elvesztése nyomasztó volt, s még csak biztonságot sem nyújtott cserébe kárpótlásul. Akik olyan tanítványt találtak, akit őszintén érdekelt az irodalom, a szerencsés kevesek közé tartoztak. „A fiú egy kis vadember ... és azért jön hozzád, hogy ezt kiverd belőle” — így figyelmeztette Barbaro a Vendramin családból származó egyik unokatestvérének leendő tanárát.

Bizonyára nagyon kellemetlen megélhetési mód volt, hogy a latin nyelvtant egy olyan kis fajankó fejébe kellett beletömködni, akit társadalmi helyzete eleve fegyelmetlenségre ösztönzött.

Ami az egészben talán a legmeghökkenőbb, az a személyiségek állandó fluktuációja, a biztos pontok hiánya és hogy a szellemi aktivitás azonnal kész bármely újonnan jelentkező központ köré szerveződni. A Szent Márk iskola volt természetesen a legfontosabb ilyen központ, de még ennek is — mint már láttuk és még majd vissza is térünk rá — forgandó volt a szerencséje. A változás és az állandóság hiánya a társadalom legmagasabb szintjén kezdődött: az a patrícius értelmiségi réteg, amely képes lett volna a tudományosság központjává válni és részben azzá is vált, annyira el volt foglalva a külföldi diplomáciai küldetésekkel, hogy tudományos munkája gyakran félbeszakadt. 1490-ben Gerolamo Donato sokatmondó összehasonlítást tett saját elfoglaltságai és barátja, Poliziano egész embert kívánó kutatómunkája között: „A köz és magánügyek olyannyira lekötnek, hogy csak pár lopott percet tudok a tanulmányaimra szánni. Gratulálok ahhoz, hogy ennyi időt tudsz a legmagasabb művészetnek és irodalomnak szentelni.”

Jelenleg túlságosan keveset tudunk a befolyásos nemesi családoknak a kultúrához való viszonyáról ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, vajon ők teremtették-e ezt a helyzetet, szándékosan, vagy a köztársaság társadalmi szerkezetében kell keresni az okát. El kell azonban ismerni, hogy e cseppfolyós állapotnak és bizonytalanságnak volt jó oldala is, nemcsak rossz. Az a tény, hogy a patríciusok a szellemi élet minden területén szerephez jutottak, akár mint diákok, akár mint munkaadók, tanítványok vagy mecénások, kétségtelenül szétforgácsolta tevékenységüket, pedig inkább egy központ köré kellett volna szerveződni, s talán elfojtotta azokat a vitákat, amelyek ösztönzőleg hatottak volna. Ugyanakkor viszont széleskörű lehetőséget nyújtott az értelmiségnek, hogy különböző munkaalkalmak között válogasson, az érdeklődő csoportoknak, hogy egy-egy számukra vonzó előkelő személyiség köré tömörüljenek, az eszméknek pedig, hogy szabadon áramoljanak a társadalom minden rétegében fel és le, illetve különféle csoportok között oda-vissza, vízszintes irányban. Fra Urbano azért tudta bejárni a Közéleketet, mert magántitkára volt a későbbi dózsenak, Andrea Grittinek, aki akkor éppen gabonakereskedő volt Konstantinápolyban. Lorenzo Loredan, Rolandello tanítványa és Leonardo dózse fia Giorgio Valla előadásainak egyik állandó hallgatója lett. Nyilvánvaló, hogy az előadót eszköznek használta, akin keresztül befolyást gyakorolt nemes társaira, egy olyan politikusi pályán, amely igen rosszhírű volt, manipulációinak köszönhetően. Ez csak azért érdekes, mert példázza, milyen közvetett hatásuk is lehetett az olyan tudósoknak, mint Valla. Loredan időközben Valla előadásai elég érdeklővé tették ahhoz, hogy megrendelje Pindaros Ódáinak remek kéziratát Johannes Rhoszosztól 1487-ben.

A velencei tudománypártolás intézménye sokoldalú volt, és különféle csatornákon keresztül érvényesült. Valla és Sabellico újabb műveiből mindig 5-6 példányt küldtek különféle érdeklődőknek. Az a köszönőlevél, amelyet Valla kapott Euklidész-fordításáért Pietro Barozzitól, mintapéldánya annak a diszkrét és hozzáértő befolyásolásnak, amit az irodalompartolás intézményével foglalkozó szerzők gyakran eszményítenek, de csak ritkán tudják egy jó példán bemutatni. Padua püspöke udvarias köszönetet mondott Vallának, és kifejezte azt a reményét, hogy hamarosan elég ideje lesz Euklidészének figyelmes elolvasására. Ezután arról

érdeklődött, vajon gondolt-e már a fordító arra, hogy figyelmét Archimédész geometriai munkái és a vízben úszó testek felé fordítsa, „különösen hasznos lenne az embereknek mindennapi életükben, ha ezek latinul is olvashatók lennének.” Még a diplomáciai küldetéseknek, melyekre Donato panaszkodott, is megvolt a hasznuk: Bernardo Bembónak is éppen utazásai tették lehetővé, hogy az évszázad egyik legjelentősebb — inkább bibliográfiailag hasznos, mint mutató — kéziratgyűjteményét szedje össze, s ez idővel olyan tudósok számára is hozzáférhetővé vált, mint Poliziano és Aldus Manutius. Negatívumai ellenére a velencei „szabad vállalkozás” olyan keretet nyújtott, amelyben egy életerős szellemi és kulturális élet önállóan kibontakozhatott.

Hiányos ismereteink vannak arról, milyen is volt ez az élet, s csak úgy tudjuk rekonstruálni, ha egyfajta romantikus szemlélettel belülről közelítünk a kor lelkesedésének tárgyaihoz. Kiindulópontunk az lehet, hogy mindig szem előtt tartjuk: a középkori oktatás kimondottan személyes jellegű volt, és rendkívül nagy jelentősége volt a szóbeliségnek, a kimondott szónak. A latin és a görög még élő, beszélt nyelv volt ekkor, és nagy hangsúlyt fektettek a helyes kiejtésre. A párbeszéd (dialógus) volt a középpontban: a tanár hangosan felolvasott egy szöveget, a tanulók pedig kívülről felmondták, amit megtanultak. Számos Valla kézíraton ma is látható, hogy a főbb részeket hangsúlyozták, a nehéz szavakat pedig megmagyarázták. 1470-től azután megindult a nyomtatott könyvek áradata és 1480-tól ez már valódi könyvözön lett. Raphael Regius, a padovai egyetem egyik legtekintélyesebb humán tudósa 1493-ban már megkövetelhetette, hogy azok a diákok, akik túljutottak a bevezető studiumokon, vásárolják meg a (tan)könyveiket és készítsenek saját jegyzeteket. Végül a tömegméretekben gyártott könyvek betörése az iskolákba romba döntötte a csoportos tanulás egész rendszerét azzal, hogy megszüntette az egymásrautaltságot, és egyesével könyvekkel teli dolgozószobájuk magányába csábította a tanulókat és tudósokat. Még egy ideig azonban a nyomtatott szöveg elbűvölő új játékszer maradt. Arra ösztönözte a könyvek tulajdonosait, hogy vizsgálódjanak, kérdéseket tegyenek fel, összehasonlítsanak és vitatkozzanak. Ez a lelkesedés az intellektuális élet olyan dinamizmusához vezetett, amit a tanároknak már nem kellett irányítaniuk, és amit láthatólag nem is voltak képesek befolyásolni. Sabellico Plinius-szövegjavításait tanítványai már jóval azelőtt terjesztették és megvitatták, hogy kiadta volna. És amikor Antiquario megkérdezte Vallától, mikor jelenik meg Vitruvius-kiadása, ő kénytelen volt azt válaszolni, fogalma sincs: az volt a terve, hogy akkor adja ki, ha befejezte az előadásait, ám időközben tanítványai olyan gondosan jegyzeteltek, hogy a szöveg már bármelyik pillanatban meg is jelenhet, kommentárokkal együtt. Az ilyen adatok magukban nyilvánvalóan szubjektívek, kiragadottak és nehezen értékelhetőek, de vegyük hozzá az olyan emberek türelmetlenségét, mint Filippo di Strata, és azt az állandóan visszatérő panaszt, hogy milyen hajszát jelent egy könyv kinyomtatása, és egy olyan szellemi közeggel találjuk magunkat szemben, ahol a klasszikus antikvitás iránti lelkesedés csaknem határtalan.

Ezt a lelkesedést többé már nem lehetett az iskola és az előadóterem falai közé szorítani: minden külső segítség nélkül kicsordult és szétáradt a társadalom

szélesebb közegében. Az ókor iránti érdeklődés hamarosan divattá vált és az intellektus megkülönböztető jegye lett. Az érett reneszánsz idején Velence tele volt klubokkal és társaságokkal, a ragyogó patrícus kluboktól tarka, felékszerezett bársonyruháikkal és a Canale Grande-n rendezett vízi bankettjeikkel, a jogászok józan összejövetelein át az olyan nyitott baráti társaságokig, mint az 59 „derék és tudós ember”, akiknek névsorát Zuane Bembo közölte ókori feliratgyűjteményének végén. Láttuk már, az ilyen szabadon szerveződött, kötetlen csoport könnyen tömörült egy-egy népszerű tanár vagy befolyásos patrícus köré. Így az előadás heves vitával folytatódhatott a hercegi palota árkádjai alatt, ahogy Sabellico a *De Latinae linguae reparatione* [A latin nyelv megújításáról] című művében leírta, vagy Quintus Curtius olvasásával egy enyhe délután Cornerék díszkertjében, vagy az elbűvölő költőnő, Cassandra Fedele otthonába tett látogatással, akinek szavaltai Barbarigo dózse népünnepélyeinek fénypontjai voltak, s akinek megjelenése olyan hatással volt Polizianora, hogy elhagyta ékesszólása, és csak dadogni volt képes.

A levelezésekből és dialógusokból jól ismert társalgási témákról ma már úgy érezzük, hogy szűk keretek között mozognak és szárazak. Az például, hogy az idősebb Plinius pontosan milyen szavakkal írja le Mithridatész király mindenféle ismert méreg elleni ellenszerét, ma már nem lehet égetően fontos gyógyászati kérdés. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a klasszikus irodalom alapos ismerete volt az alapja a szaktudományok kialakulásának, minden területen, s hogy az előző évszázadban az ókori irodalom határai bámulatos módon kiterjedtek, s hogy görög és római szerzők újabb kori tanítványaikra nemcsak intellektuálisan hatottak, hanem érzelmeiket, gyakorlati érdeklődésüket is befolyásolták. A botanikával foglalkozó ókori írók iránti elméleti érdeklődésből könnyen válhatott a botanikai kísérletek iránti érdeklődés, mint például Ermolao Barbaro és Andrea Navagero esetében. A matematika jelenthette azt is, hogy valaki Euklidész és Archimédész műveit tanulmányozza, vagy hogy a csillagokat nézi tiszta nyári éjszakán a Verona melletti dombokról, Aratusszal és Vergiliusszal a kezében. Igen népszerűek voltak a különféle irodalmi kísérletek, ezekről azonban nagyon kockázatos ítéletet mondani, mert nagyon széles volt a választék. Egy ifjú költő, Lydus Cattus, bírósági tárgyalás formájában írt drámát egy szerelmespár veszekedéséről, olyan verseléssel, mely a latin és olasz hexameter, elégia és tercina kínkeserves utánzata volt. Vincenzo Querininek ajánlotta, akit szintén érdekelt a költészet, és kereste a fejlődés új útjait. Querini és barátai — Paolo da Canal, Nicolo Tiepolo és Andrea Navagero — azonban Petrarca formáival kísérleteztek, közreműködtek Pietro Bembo *Prose della volgar lingua*-jának [A nem szent nyelvek prózája] kezdeteiben, s így kifejezetten szerepet játszottak az olasz nyelv jövőendő fejlődési irányának megszabásában.

Nem magában Velencében, de a közvetlen közelében volt Padovának a legmagasabb tudományos régiókba tartozó világa. Az egyetem a 15. században állandóan és folyamatosan fejlődött, de még ma is csak nagy vonalakban ismerjük ennek a történetét, és különben sem kifejezetten az egyetem belügyei érdekelnek most bennünket, hanem az egyetem körül kialakult társadalmi élet. Attól kezdve, hogy 1407-ben Velence arra kötelezte alattvalóit, hogy — hacsak nem akarnak

valamelyik északi egyetemre beiratkozni — Padovában folytassák egyetemi tanulmányaikat, az egyetem iránti érdeklődés fokozatosan nőtt. Sok nemes szerzett itt diplomát. Még többen csak azért mentek Padovába, hogy élvezzék az egyetemi élet hangulatát. Sanudo naplója a század végéről már sok olyan esetet említ, mikor velencei barátok és rokonok hada szállta meg őket, hogy napokig tartó lakomázással ünnepelje meg egy-egy doktorátus megszerzését. Egy helyi mondás szerint az a komp, amely naponta oda-vissza közlekedett a Brentan, elsüllyedne, ha nem utazna rajta mindig egy szerzetes, egy utcalány és egy diák. Ilyen szoros kapcsolat alakult ki az egyetem és Velence között. Minden ősszel észak felől is előzőnlötték a várost a látogatók: elsősorban németek, akik mint a köztársaság legjobb vevői, kiváltságokat élveztek, és akiknek még ekkor sem voltak igazán neves egyetemeik, de lengyelek, magyarok, angolok és mások is jöttek. A módos diákok célja, hogy

„Jól éljenek, szorgalmasan forgassák a könyvet, fogadják a barátokat,

Látogassák meg honfitársaikat és vendégeljék meg őket bőséges lakomákkal.”¹

A szegényebb hallgatóknak patrónusokra volt szükségük. Mivel azonban az északiak időnként egész palotákat is kibéreltek 20-30 főből álló személyes kíséretük elszállásolására, s a velencei nemesek is mindig magukkal hozták saját tanáraikat és szolgáltaikat, sokféle lehetőség kínálkozott. Aleander és Giampietro Valeriani olyan ifjú nemesek kíséretében jutottak Padovába, akiket már korábban is tanítottak és szolgáltak Velencében. Kétségtelen, hogy a szegény diákok életének megvoltak az árnyoldalai, de a reneszánsz Padováról készült korabeli leírások legnagyobb része olyan sóvárgó nosztalgiát tükröz a civilizált nyugalom e világa után, ami egy későbbi kor romantikus regényeit juttatja eszünkbe. Ermolao Barbaro részletesen, óráról-órára beszámol napi teendőiről 1484. nyarán, az egyetemi szünet idején. A délelőttöt Arisztotelész és a görög szónokok vagy költők beható tanulmányozásával töltötte, ezt húslevesből, tojásból és gyümölcsből álló könnyű ebéd követte, majd valami könnyebb olvasmány vagy diktálás, később társalgás barátokkal, akik egy kis irodalmi vagy filozófiai beszélgetésre jöttek, vacsorára sült vad, majd séta saját botanikus kertjében — hogy elmerengjen Dioscorides tanain a gyógyfüvekről — végül lefekvés. Ilyen háttérrel éppoly könnyű volt szövegeket, érmeiket és feliratokat tanulmányozni, költeményeket és beszédeket elmondani vagy kritizálni, mint a velencei körökben, és sokszor még a személyek is azonosak voltak. Valójában igen nehéz megmondani, hogy a két város társadalma közül melyik nőtt át a másikba, mivel a külföldi látogatók is bekapcsolódtak ebbe a körbe, amikor csak tehették, arra áhítozva, hogy imponáljanak ezeknek a kulturált olaszoknak a saját tapasztalataikkal. E körök, állandóan új központot keresve kavarogtak, a csoportok felbomlottak és újra alakultak, úgy, mint ahogy Tolsztoj regényeiben kanyarog a párbeszéd fonala az estélyeken.

Ez volt az a világ, ahová 1490-ben Aldus Manutius megérkezett, s egy olyan ember könnyed eleganciájával tudott beilleszkedni ebbe a környezetbe, mint aki tisztában volt saját értékével, akinek minden szempontból kifogástalan ajánlólevelei voltak és rendelkezett azzal a ritka képességgel, hogy ne szerezzen magának

---

¹ William Shakespeare: A makrancos hölgy. 1. felvonás, 1 szín, 191–192. sorok.

ellenségeket. Nem tudni, vajon ismerte-e korábról Giorgio Vallát, mindenesetre az ő körében bukkant fel először. 1491 nyarán Leonicensen kétszer is említi Vallának Aldus Manutiust, mint olyan embert, akinek adhat kéziratokat másolni. Bár ebben az esetben Aldus, úgy tűnik, Leonicensen és Poliziano megbízásából dolgozott, nehéz elhinni, hogy később se használta volna fel Valla könyvtárának anyagát és görög másolóinak ügyességét. Poliziano határozottan nagyra értékelte segítségét. „Alto Manuzzio” nevét noteszébe olyan személyeké mellé írta, a lap szélére, mint Alvise Barbaro és Leonardo Loredan, dózsék, Antonio Pizzamano (annak a Domenico Grimannak a barátja, aki később megszervezte Pico della Mirandola könyvtárának megvásárlását), és két ifjú nemes, Pietro Bembo és Angelo Gabriel, akik Valla tanítványai voltak s hamarosan Messinába mentek, hogy görögöt tanuljanak Konstantinosz Laszkariszról, majd pedig magukkal hozzák azt a kézirat-másolatot, amely Aldus Manutius első kiadványa lett.

Alig egy esztendő múlva a hellenista Codrus Urceus megkérte Aldust, hogy adja át üdvözlét Sabelliconak, Raphael Regiusnak és a patrícius családból való Daniel Reniernek. Codrus említi még, hogy bizonyos, Aldus-szal és Leonicensenval közös terveket megbeszéltek: megmagyarázza, hogy görög írnokának más elfoglaltsága volt, és a kért görög kéziratot csak némi késedelemmel tudja eljuttatni Aldushoz, azután ad még néhány hasznos tanácsot Theocritosz egy nehéz sorának értelmezéséhez. Aldust a velencei tudósok társasága most már teljes mértékben befogadta, s egészen közel állt a hálózat központjához.

Sajnálatos módon nem tudjuk pontosan, hogyan függ össze egymással egyrészt az „egész évi” oktatás, melyet Santo Barbarigo kapott Aldus házában, másrészt a könyvnyomtatási szerződés, amelyet az apa és a tanár kötött egymással ugyanabban az évben, 1495-ben. Mindenesetre az események általános menete eléggé világos. Kapcsolatai és az *Epistola ad Catherinam Piam* diszkrét önreklámozása segítségével Aldus igen gyorsan bekerült azoknak a szabadúszó iskolamestereknek a népes csoportjába, akik saját otthonukban oktattak, és több tanítványt is vállaltak egyszerre. Munkája mellett maradt ideje a tudományok művelésére is, s akár Barbargio fiát kezdte előbb tanítani, akár a könyvnyomtatási szerződés volt a korábbi, Aldus nyilvánvalóan ki tudta használni a mindenkori helyzethez alkalmazkodó velencei pártfogói rendszert, ami — mint egyik bírálója csípősen megjegyezte — a tudást, a műveltséget olyan árucikknek tekintette, ami lényegében nem sokban különbözött egy zsák borstól.

Mikor Aldus műhelye megkezdte működését, profilja sokkal inkább tükrözte vezetője humanista szellemiségét, mint nyomdász elődei vagy kortársai hagyományait. Természetesen nagyon nehéz tiszta képet kapni egy ilyen kérdésben, hiszen vannak, akik Aldushoz érzelmi alapon viszonyulnak, vagy szentségtörésnek tartanak irányában minden kritikát. Lehet, hogy maga Aldus is tudatosan befolyásolta a róla alkotott képünket azokban a gondosan megszerkesztett előszókból, amelyeket szinte minden kiadványa elé betett, és amelyekben mindig hangsúlyozta, hogy a szövegek nagy gonddal és közös munkával készültek. Korábban a bevezetőket a tudós filológus szerkesztők írták, a nyomdász csak szerencsés esetben kapott néhány dicséret szónál többet azokért a ritka erényekért,

amelyek megkülönböztették kontár munkát végző és pénzsóvár társaitól. Ezért azután tulajdonképpen semmi érdemlegeset sem tudunk egyfelől Jenson és Torresani, másfelől Merula, Sabellico, Squarciafico és a többiek személyes kapcsolatairól. De maga az a tény, hogy Aldus változtatott ezen a gyakorlaton, újfajta hozzáállásra enged következtetni. Arisztotelész művei helyes sorrendjének tárgyalása, illetve a padovai és ferrarai kéziratok összevetése nyilvánvalóan olyan tevékenységek voltak, amelyek eredetét közvetlenül a Valla köré gyűlt másolók filológiai munkásságában kereshetjük. Az, hogy a korai aldinák ennyire megfelelték a korabeli tudományos ízlésnek, egyáltalán nem meglepő. Az is megfigyelhető, hogy a nyomdász első szerkesztői és munkatársai közül sokan — Bembo és Gabriel, Leonicensis és Alessandro Benedetti — Giorgio Valla társai vagy tanítványai voltak. A helyzet azonban változóban volt, és hogy mi történt, azt talán érzékelteti némileg William Latimernek az a kétségbeesett könyörgése, hogy adják vissza kölcsönadott ágyát. Aldus Manutius Sant Agostino-i háza ugyanis egyre inkább olyan helyé vált, ahová nemcsak azért jártak a tudósok, hogy a kijavított korrektúrákat leadják, hanem enni, aludni és beszélgetni is. Másképpen kifejezve: *fokozatosan önálló szellemi központtá vált.*

Az idevezető folyamat szakaszai azonban olyan szövevényesek és kézzelfoghatatlanok, hogy ma már nem lehet teljes egészében nyomonkövetni őket. A döntő év csaknem bizonyosan 1502 volt, de az előző 4-5 esztendő is majdnem olyan fontos. 1495-től Aldus és társai sorsa már annyira összefonódott a kor fontos eseményeivel, hogy csak európai összefüggésben lehet értelmezni. Az alapvető tényező az, hogy amikor Aldus a cégét megszervezte és első kiadványait nyomtatta, akkor már annak a világnak, annak a szellemi életnek az alapjai, amely őt azzá tette, aki lett, már széthullóban voltak. Egyik eszményképe, Ermolao Barbaro száműzetésben halt meg 1493 nyarán. Pico della Mirandola, ez a „főnix az emberek között”, Aldus Manutius első patrónusa akkor halt meg, amikor a francia csapatok 1494 november 17-én bevonultak Firenzébe. Poliziano is eltávozott az élők sorából, alig két hónappal korábban. Ficino, mint láttuk, elég sokáig élt ahhoz, hogy ellenőrizhesse Aldusnál megjelent fordításainak szövegét. Abban az egyetlen levélben azonban, amelyet a nyomdásznak írt, állandóan ott kísértének a célzások mögött a betegség, éhezés és szerteszét szórt könyvek, egy olyan városban, ahová ő nem mer visszatérni, mert fél a pestistől és az erőszaktól. A Mediciek száműzetése és udvaruk felbomlása ekkorra már kész tény, és Ficino levelében a firenzei kultúra egy korszakának lélekharangja kondul meg. Más központokat is értek hasonló súlyos csapások. 1495-ben a franciák elsöpörték az Aragóniaiak nápolyi királyságát, hadizsákmányként magukkal vitték a királyi könyvtárat, a fornovoai csatamezőn a könyvtárat ismét kifosztották, Franciaországba érkezése után pedig ismét sokan megdézsmálták. 1498-ban Róma elvesztette Pomponio Letot, akinek állítólagos Cincinnatus imitációi ugyan nem nyerték meg Aldus tetszését, de aki mégis egy nemzedéken keresztül uralkodott a római szellemi élet felett. A milánói hercegi könyvtárat 1499-ben Blois-ba vitték a francia hódítók, 1502-ben pedig az urbinoi Montefeltro hercegek híres gyűjteményét Cesare Borgia csapatai fosztották ki. Nem meglepő tehát, hogy Aldus Manutius előszavai tele vannak tüzzel, háborúval,

barátok elvesztésével és könyvek pusztulásával: nemcsak tudósok, egész kulturális központok tűntek el.

Igaz, hogy Velence megmenekült az idegen hódítóktól és a belső politikai zűrzavartól, s egyfajta menedéke lett a tudós, de még a hercegi menekülteknek is. Mégsem kerülhette el teljesen az általános balsorsot, ahogy a történészek gondolják. Láttuk, hogy a háború költségei hogyan robbantották ki az 1499-es gazdasági válságot, s hogy ez a válság milyen hatással volt a nyomdászatra. Ezzel párhuzamosan az a tanár-triumvirátus, amely oly sok vonatkozásban gazdagította Velence szellemi életét a megelőző 15 évben, is eltűnőben volt. 1496 tavaszán a Tizek Tanácsa megrémült, hogy hírek szivárogtak ki Velencéből Milanoba. Utasították egyik titkos ügynöküket, hogy érdeklődjön az iskolákban egy bizonyos „Placidio” felől, s környékezze meg azzal, hogy egy nemes ember mellett állítólagos nevelői állást ajánl neki. A nyomok Placidio Amerinohoz vezettek, aki Giorgio Valla tanítványa és jó barátja volt. Mindkettőjüket azonnal letartóztatták. Pert nem indítottak Valla ellen, mivel nem volt ellene döntő bizonyíték, és csak pár hónapig tartották fogságban, de ezzel nagy szakadást okoztak kiadói munkájában és tanári tevékenységében, s nagyon valószínű, hogy egészsége és tekintélye is súlyos károsodást szenvedett. Levelezése is megritkult, és 1500 elején meghalt.

Bár Valla elvesztése magában is súlyos csapást mért a velencei görög studiumokra, az ezt követő káosz valószínűleg még több kárt okozott, s kétségtelenül még inkább táplálta Aldus barátainak félelmeit és becsvágyát. Sabellicot természetesen előléptették főelőadóvá. Valla megüresedett helyét be kellett tölteni, és mivel a lehetséges jelöltek között Giambattista Scita, Raphael Regius, Demetrius Chalcondylas és Konsztantinosz Laszkarisz neve is felmerült, a levegő sűrű volt az intrikától, és ez mindennél ékebben szólóan érzékelteti, hogy ezek a tanári állások milyen befolyásos pozíciót jelentettek a velencei társadalomban. Aldus régi barátját, Scitát nevezték ki márciusban. Azonban láthatólag nem sikerült hallgatóságának tetszését megnyernie, így alig egy hónap múlva elbocsátották állásából. Gregorio Amaseo követte őt, neki sikerült három évig maradni. Azonban az volt a baja, hogy csak egy latin filológus volt a sok közül, és kinevezésének kétes körülményei riválisait, például Regiust is arra ösztönözték, hogy eljárjanak óráira és sorozatosan lehurrogják minden tételét. Végül szabálytalannak nyilvánították a megválasztását, mivel az állás nem volt megfelelően meghirdetve, és rajta kívül más pályázók nem voltak. Ekkor egy újabb jelöltet állítottak, Gerolamo Calbero személyében, aki a közelmúltban diplomáciai küldetésben járt Magyarországon, s így volt némi politikai befolyása. Pályázatot hirdettek, de a versenyzők nem jelentek meg. Így hát Calberot nevezték ki. De ő is vándormadár volt. A régebbi stabilitás részben helyreállt 1504-ben, mikor Gerolamo Donato erőszakkal rávette a szenátust, hogy az állásra Leonicus Taus, padovai hellenistát nevezze ki, miután megmérkőzött a másik jelölttel, Musurusszal. Közben Benedetto Brugnolo is meghalt, és Sabellico is halálos beteg volt, így előadásokat már nem tudott tartani. Több utódot nem jelöltek. A közoktatás a humaniorák területén sorozatosan súlyos csapásokat szenvedett.

A tudósok az egyetlen lehetséges módon reagáltak az idők változására egész Itáliában. Új csoportokat alakítottak a régiek maradványaiból, ahol csak tudtak, és igyekeztek jobban összetartani, gyakran félhivatalos szervezetekbe is tömörültek. Giangiovano Pontano, nápolyi államférfi maga köré gyűjtötte Panormita társaságának még megmaradt tagjait, felolvasta nekik költeményeit, szervezeti szabályzatot és hivatalos tagfelvételi ceremóniát dolgozott ki az „Academia Pontoniana” számára. Rómában egy gazdag ifjú dilettáns, Angelo Colocci kezdett az érdeklődés középpontjába kerülni, a jelek szerint voltak már kapcsolatai a nápolyi körrel, állást vásárolt magának a pápa szolgálatában 1497-ben, és idővel megvette Leto villáját is a Quirinalen. A következő három évtizedben fontos helyet vívott ki magának Itália kulturális életében, így később még szó lesz róla. Velencében Aldus lett az a központi figura, aki köré a többiek csoportosulhattak. Ez a folyamat kezdetben valószínűleg teljesen spontán volt. Érdeklődő nemesek, mint például Marin Sanudo néha ellátogattak a Sant Agostino-i nyomdába, hogy megérdeklődjék, hogy haladnak a dolgok; külföldi látogatók, mint Linacre, hazatérésük után beszéltek róla barátainak, akik ezután nagy tisztelettel írtak neki, — mint például William Grocyn és Conrad Celtis — vagy eljöttek, hogy személyesen üdvözlőjék, mint például Reuchlin 1498 nyarán. A hazájuk elhagyására kényszerülő görögök is rögtön levelesládának használták Aldus műhelyét. A Calliergész—Vlasztosz szervezet közvetlenül Valla halálát követő összeomlása után nem maradt a minden oldalról fenyegetett Velencei hellenizmusnak más reménye, csak Aldus Manutius.

De azok az álmok, amelyek később a csoportok átrendeződéséhez vezettek, már a levegőben voltak. Aldus első munkatársai közül néhányan — Fortiguerra, Arsenios Apostolios és Marcus Musurus — már dolgoztak korábban is Firenzében Chalcondylas vagy Poliziano keze alatt, és ismerték valamennyire Ficino körét is. Alberto Pio ambíciói határtalanok voltak. Röviddel azelőtt, hogy Capriban lévő házát unokafivére híveinek egy zajos bandája kirabolta, ígéretet tett arra, hogy Aldust fejedelemségében egy olyan „akadémia” fejévé teszi, „ahol nincs többé barbárság és jó irodalmat és tudományokat tanítanak”. Bizonyítékaink vannak arra, hogy ezek az álmok már konkrét formákat is öltöttek Velencében 1502 nyarának végére. Augusztusban kiadták Szophoklész első kötetét a *Venetis in Aldi Romani Academia* kolofonnal, és novemberben Leonardo Loredan dózse levele említi Aldus Manutius irodalomnak tett egyéb szolgálatai között azt is, hogy „most már egy Új Akadémiája is van”. Egy egyetlen példányban ránkmaradt lap teszi érthetővé ezeket az utalásokat, ez jelenleg a vatikáni könyvtár egyik könyvének kötésében található, és görög szövege előtt ez az impozáns cím áll: Neakadémiasz Nomosz — az Új Akadémia alapszabálya.

Ezt a dokumentumot már több alkalommal kiadták, lefordították, és a túlzott lelkesedéstől a tartózkodó visszafogottságig mindenféle hangnemben megvitatták, de még mindig elég távol vagyunk attól, hogy igazán megértsük, mert maguk a szavak nyilvánvalóan kevesebbet mondanak, mint amit jelentenek. Első olvasásra és összevetve hasonló, korabeli társaságok alapszabályaival ez a 49 soros statutum majdnem teljesen érdektelennek tűnik, s látszólag nincs benne egyéb, csak lelkesedés. Hét nevet említi: Aldus Manutiust, akit „vezetőnek” nevez, Fortiguerrát,

aki véleményünk szerint a dokumentumot szerkesztette, egy bizonyos „Kréta Jánost”, talán Johannes Rhosost vagy Gregoropoulost, és még Baptista Egnaziot, Paolo da Canalt, Hironimo Menochiot és Francesco Resettot. Az aláírók kötelezték magukat arra, hogy egymás között csak görögül beszélnek, és kis összegű bírságot fizet az, aki vét ez ellen a szabály ellen, s ha elég pénz gyűlik össze a bírságokból, megrendezik az „akadémikusok lakomáját”. Van még néhány nagy általánosságban megfogalmazott záradék arról, hogyan vegyenek fel körükbe tagokat más philhellének [a görög nyelv és kultúra barátai] közül, vagy hogyan engedjenek be maguk közé olyan látogatókat, akik esetleg szeretnék a nyelvet megtanulni. Az alapszabály végül közvetetten utal „sok más személyre, akik tanulni vágnak és nagyon szeretnének egy Új Akadémiát”. De semmiféle utalás nincs arra, hogy a tagoknak milyen követelményeknek kell megfelelniük, vagy hogy az oktatás milyen formát öltjön. 1498 elején az udinei jogászok egy 6 teljes folió ívet kitevő statutumot terjesztettek a velencei szenátus elé, részletesen felsorolva a kívánt végzettséget, a testületbe való beválasztás feltételeit, a tagdíjakat, a tagok kívánatos magatartására vonatkozó követelményeket és bizonyos, széles skálán mozgó közéleti tevékenységekben való részvétel módját. Leto és Pontano akadémiáinak volt ugyan statutuma, de ezek nem maradtak fenn. A kortársak írásából kiderül, hogy ünnepélyes ceremónia keretében vették fel az új tagokat, miután a tagjelölt szabályos előadással bizonyította képességeit, babérkoszorút tettek a fejére és egy új, latinositott nevet kapott, amit aztán bejegyeztek az akadémia jegyzőkönyvébe. Az összejövetelt végül lakoma zárta, ahol ódákat énekeltek az új akadémiai tag tiszteletére. Ezzel összehasonlítva Aldus Manutius szervezete — a helyes görög akcentus jelentőségének túlzott hangsúlyozásával, és a bírságokból rendezett lakomával — meglehetősen szegényesnek és átgondolatlanoknak tűnik.

Ahhoz, hogy a megfelelő szemszögből tudjuk vizsgálni ezt az alapszabályt, először is nem szabad megfeledkeznünk arról, milyen alapvetően fontos szerepet játszott a szóbeliség a korabeli nyelvtanításban. Ami ma lényegtelennek és kicsinyesen tudálékosnak tűnik, alapvető követelmény volt egy olyan társaság számára, amely — mint láttuk — főleg hivatásos tanárokból és érdeklődő tanítványokból állt. Másodsor a tervek, abban a formában, ahogyan lejegyezték őket, tanári elképzelések ugyan, és csak a görög nyelv tanítására vonatkoznak, mégis világosan látszik, hogy a csoport tevékenysége sokkal több mindent foglalt magába, mint az alapszabályban említett görög társalgást. Egy-két alkalommal pillanatképet kapunk a gyűlésekről, mikor az akadémia tagjai izgalmas beszélgetésbe merülve ülnek a tűz körül, előadást hallgatnak egy görög grammatikusról, egy latin szöveget elemeznek, vagy egyszerűen a kor szellemi életéről vitatkoznak. Nagyon valószínű, hogy Aldus körében is játszottak valamilyen szerepet olyan beszéldek és szavaltatok, amelyekről Pontanio és Colocci akadémiáival kapcsolatban hallottunk. De náluk a súlypont feltehetőleg a filológia irányába tolódott el, s bizonyára hasznos volt ez a vitaforum a nyomdai munkák előkészítése szempontjából is. Ugyanakkor nincs okunk feltételezni az alapszabály vagy bármilyen más dokumentum alapján, hogy az akadémia tevékenysége csak nyomdai előkészítő munkálatokra korlátozódott.

Azok az Aldus körét bemutató leírások, amelyek ránkmaradtak, arra engednek következtetni, hogy alig különbözött az olyan lazán szervezett baráti csoportoktól, amelyek — mint láttuk — egy-egy befolyásos személy köré gyűltek Velencében vagy Padovában. Sőt Giampietro Valeriani egyik költeményéből tudjuk azt is, hogy az Aldus Manutiushoz legközelebb álló társak közül legalább öten valamilyen költői sodalitáshoz tartoztak a 16. század elején Padovában, és magát a nyomdászt is nyilvánvalóan befogadták az egyetem legfelsőbb körei. 1502-ben Aldus annak a Jan Lubranskinak dedikálta Valerius Maximus kiadását, akinek kiváló tulajdonságairól először Padovában győződött meg.

„... mikor csoportba verődve üldögéltünk a házadban ... barátunkkal, Raphael Regiusszal, e feddhetetlen jellemű és nagy tudású férfival meg még másokkal, megfogadtad, hogy kerüljön bármibe, elküldesz valakit könyvek után kutatni a dákok országába, ahol állítólag van egy torony tele régi könyvekkel.”

Lubranski Poznan püspöke volt és Lengyelország királyának tanácsosa. Aldus akadémiáján a viták valószínűleg éppen oly sokoldalúak voltak, mint azokban az élénk szellemű csoportokban, amelyekből az akadémia kinőtt. De az alapszabály ténye és az „Akadémia” szónak a platóni Athént idéző mágikus hangzása még új izgalmat is keltett és új célt adott. Egy velencei nemes, Bernardo Zorzi aggodalommal írt Fortiguerrának az akadémia állapotáról, egy birodalmi püspök titkára esküt tett „Új Akadémiánkra”, egy cisztercita, Henricus Urbanus Erfurtból írt Aldus Manutiusnak, és könyörgött, hogy fogadja be barátai „népes táborába”. Bármennyire furcsának érezzük is az alapszabályt, tudomásul kell vennünk, hogy komolyan gondolták és komolyan is vették. Arról se feledkezzünk meg, hogy ezt az alapszabályt, az előző és kortárs statutumokkal ellentétben, nyomtatásban is terjesztették.

Nagyon valószínű, hogy ez a statutum azzal a céllal készült, hogy népszerűsítse és szervezze az akadémiát, ez magyarázhatja egyrészt túl általános megfogalmazását és másrészt azt is, hogy kiadták. Mint láttuk, Aldus Manutius kiadói tevékenységének fénykora 1502 és 1504 közé esett. De Valla és Brugnolo már meghalt ekkorra, és ez azt jelentette, hogy a tanárok között többé már nem volt görög filológus, aki diszkréten népszerűsíteni próbálta volna az új műveket. Ha figyelembe vesszük az alapszabály erősen didaktikus hangvételét és azokat a zűrzavaros állapotokat, amelyek a Szent Márk iskolában ezekben az években eluralkodtak, nehéz ellenállni annak a gondolatnak, hogy Aldus Manutius és társai igyekeztek a görög studiumok iránti közérdeklődést továbbra is ébren tartani. Megerősíti ezt a feltevést az a tény is, hogy az alapszabályt megszövegező Fortiguerra egyike volt azoknak, akik a rivalizálás célpontjává vált görög katedrára pályáztak. Amennyiben a görög nyelv népszerűsítése volt legalábbis az egyik cél, akkor a tények azt bizonyítják, hogy ezt a célt sikerült elérni. Tudjuk, hogy a Demosthenes kiadást — amely 1504 novemberében jelent meg — Fortiguerra előadássorozata előzte meg. Januárban ugyanez a tudós lelkesítő előadást tartott *Oratio de laudibus literarum Graecarum* címmel, amelyben kellőképpen kiemelte, milyen nagy szolgálatot tett Aldus az emberiségnek azzal, hogy több jó szöveget adott ki, mint amennyihez az olvasók a Római Birodalom bukása óta bármikor

hozzá tudtak jutni. Ugyanakkor az alapszabály azt ígérte, hogy külföldieknek is tanítanak görögöt. Johannes Cuno, német dominikánus és Reuchlin barátja Aldus Manutiusnál élt és tanult Sant Agostinóban. Jegyzetei, melyeket Johannes Gregoropoulos Arisztophanészről tartott előadásairól készített, fönmaradtak, annak bizonyosságául, hogy valóban csinált is valamit. Csábító az a gondolat, hogy 1504 decemberében érte el Aldus és csoportjának kampánya a tetőpontját, Leonico Tomeo kinevezésével a megüresedett görög katedrara . Jóllehet, erre nincs semmilyen bizonyítékunk, az viszont tény, hogy az *In Aldi Academia* kolofon ez év végére eltűnt Aldus kiadványaiból. Laszkarisznak, Franciaország velencei nagykövetének Velencébe érkezése, szinte ugyanebben az időben, bizonyára erős ösztönzést adott a görög studiumoknak, külső irányból.

Sajnálatos, hogy Aldus Manutius pályafutása a következő 12 hónapban annyira bonyolult képet mutat, hogy igen nehéz megérteni és megmagyarázni, mik voltak az indítékai. A kolofon eltűnését magyarázhatjuk inkább negatív, mint pozitív tényezőkkel is: az előző fejezetekben már említett gazdasági nehézségekkel a kereskedelem területén, vagy esetleg azzal, hogy nézetkülönbségek támadtak Aldus Manutius körén belül az akadémia valódi céljával kapcsolatban. Az olyan elkötelezett klasszicisták, mint például Fortiguerra és Cuno, a görögöt tartották a legfontosabbank. Viszont Bembo és padovai irodalmi barátai és maga Aldus is érdeklődtek a kortárs latin irodalom iránt is, illetve hogy a még kialakulatlan olasz népi, vernakuláris nyelv fejlődése milyen irányt vehet a jövőben. A legfontosabb tényező talán csak a hangsúlyeltolódás volt: mert bár a velencei akadémia 1505-ben már halálán volt, még nagyobb igényű tervek kezdtek kibontakozni másutt. Az alapszabály józanabb világa egyszerűen köddé vált egy fényes vízióban.

Mintegy hét hónappal azután, hogy 1498 késő nyarán meglátogatta Aldus Manutiust, Reuchlin rövid levelet írt itáliai kollegájának. Mivel egy magánbeszélgetésre hivatkozott benne, nem kellett mindenre részletesen kitérnie. De beszámolója arról a kísérletéről, hogyan próbálta a római királyt [német-római császárt] és másokat is „a te ügyednek” megnyerni, s a levél befejezése: „Fogadd el az igazságot pár szóban Aldusom, mi nem vagyunk méltók hozzád”, nem hagy kétséget a lényeg felől. Még mielőtt Aldus és társai nyilvánosságra hozták volna terveiket Velencében, Aldus azt tervezte, hogy átköltözik a Német-Római Birodalomba. A következő években részletesen kidolgozta ezeket a terveit. 1503 júniusában Conrad Celtisnek írott levelében Aldus utal arra a tervére, amely „Németországot új Athéná fogja változtatni korunk embere számára”, ahogy ezt nem sokkal korábban egy közös barátjuknak, a bécsi Johann Spiesshammernek is részletesen kifejtette. Bosszantó, hogy a Spiesshammernek írott levél elveszett, s bár nyilvánvaló, hogy Aldus egyre intenzívebben próbált pártfogót szerezni magának, maguk a tervek nem öltöttek elég konkrét formát. Az, hogy Theodorus Gaza Arisztotelész-fordítását Matthias Langiusnak, a befolyásos császári tanácsadónak ajánlotta, láthatólag egy megfelelő gesztus volt a részéről. Alig két hónap múlva, 1504 májusában kapott egy rövid levelet kapott másik ismerősétől, a császári kancellária titkárától, Johannes Collauertől, aki megígérte, hogy lehetőségeihez mérten mindent elkövet azért, hogy mind Langius, mind pedig Miksa császár

figyelmét felkeltse Aldus terve iránt. Július végén — mikor bebörtönzött szolgája, Federigo da Ceresara érdekében lépett érintkezésbe a nagykövettel — Aldus már eléggé magabiztos volt ahhoz, hogy birodalmi állampolgárságért folyamodjon. De csak a következő augusztusban vált nyilvánvalóvá, mi a hámozdulatai igazi célja. Pontano Uraniajához írt rövid ajánlásában Aldus megköszönte Collauernek „azt a támogatást, amelyet a tervemhez nyújtottál, hogy akadémiát alapítsak Miksa császár udvarában”, és még Langiustól és Miksától származó személyes leveleket is említ a témával kapcsolatban. De azt is be kell vallania, hogy semmilyen konkrét lépés nem történt az ügyben, és arra gyanakodhatunk, hogy maga az ajánlás is kísérlet volt a döntés kikényszerítésére, mivel a következő hónapok tárgyalásai elég kétségbeesett hangúak, s természetesen mindjárt arra gondolunk, hogy ez Aldus cége anyagi helyzetének fokozatos romlásával lehet összefüggésben. Ősszel Johannes Cunot Miksához, Langiushoz és Collauerhez írott levelekkel Németországba küldte, de december elején még mindig várt a válaszra, és nagy aggodalommal írt egyenesen Collauernek. Két héttel később Cuno arról számolt be Willibald Pirckheimernek, hogy Aldus már ténylegesen készülődik a Németországba való áttelepülésre. De a rákövetkező február végén a trieszti püspök titkára, Jacob Spiegel még mindig csak ígéri Aldus Manutiusnak, hogy diplomáciai küldetését a császári udvarba, ahová ekkor indult, arra is fel fogja használni, hogy megoldást találjon a még mindig megoldatlan helyzetre. Aldus egy hónap múlva bezárta sant'agostinoi műhelyét, végrendeletet készített, egyesítette saját és társa, Torresani vagyont, és útnak indult saját ügyeit intézni. Ebből arra következtethetünk, hogy már lemondott arról a reményről, hogy elnyerje a császári támogatást, s az év végére már az optimista Cuno se bizakodott többé.

A Spiesshammernek írt döntő fontosságú levél elveszett, a Collauernek szóló dedikáció megfogalmazása túl általános. Aldus terveiről egyetlen forrásunk az a levél, amelyet Cuno írt Pirckheimernek 1505. december 21-én:

„Aldus arra készül, hogy Németországba költözik, s a rómaiak királyának pártfogásával Új Akadémiát alapít ott, ahol ő kijelöli. Mások is lesznek még vele, néhány kiválóan képzett görögben, illetve héberben járatos tudós. Míg Aldus a legjobb könyveket nyomtatja, ezek Németország ifjúságát tanítják majd nem csupán az igazi tudományokra, hanem — mint Aldus állítja — a harcban való jártasságra és katonai gyakorlatokra is, hogy akik jól értenek az irodalomhoz, ne legyenek híjával a katonai erényeknek sem.”

Ez nyilvánvalóan a tudósok álomvilágának nyelve, s éppen ezért nem csoda, hogy a héber studiumok és a harcban való jártasság egy és ugyanazon mondaton belül való említése arra indított néhány kritikust, hogy mind Cuno beszámolóját, mind az ismertetett tervet a humanista fantazmagóriák birodalmába utalja. Mi azonban nem intézhetjük el ezt a kérdést ilyen egyszerűen. Cuno sok éven keresztül élt Aldus Manutiusnál, hivatalos futárszolgálatot is teljesített mellette, s latin szövege félreérthetetlenül kimondja, hogy a tervek Aldustól származnak. A „katonai gyakorlatok” kifejezésnek nem kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk. Valószínűleg nem jelent mást, mint a Vittorino da Feltre oktatási rendszerében is szereplő vívást, táncot és gerelyvetést, melyek végső soron Platon Államának „zene és

gimnasztiká"-jára vezethetők vissza. A héber új, de egyre nagyobb jelentőségű tényező volt a korabeli nevelésben. Piconak a héber studiumok iránti érdeklődése következtében ennek a tárgynak nagy presztizse lett, s talán ez vette rá Aldust is, hogy egy olyan kiadási terület felé forduljon, amelyet sohasem tudott teljes sikerrel művelni, de soha nem is adott fel véglegesen. A héber nyelv helyet kapott az ún. „háromnyelvű kollégiumok” tananyagában, ezeket Ximenes kardinális alapította 1502-ben Alcalaban, illetve Fox püspök 1516-ban Oxfordban és Erasmus barátja, Jerome Busleyden 1517-ben Löwenben.

Igazából nem azok az elgondolások a meglepőek, amelyeket Cuno lejegyzett, hanem hogy Aldus kapcsolatba került ezekkel. Mert az a tény, hogy a nyomdász érintkezésbe került ezekkel a saját korukban modern pedagógiai elképzelésekkel azt sejteti, hogy becsvágya nem korlátozódott a könyvnyomtatás világára és arra a felületesen kidolgozott alapszabályra, amelyet 1502 körül barátaival összeállított, hanem messze túlment ezeken. A Cuno stílusára jellemző túlzások ellenére, bizonyosak lehetünk abban, hogy nem egy olyan nyitott és lelkes filológustársaságról írt, mint amilyen például Aldus velencei köre vagy Pontano Akadémiája, illetve Celtis és Spisshammer „Sodalitas Danubiana”-ja volt, melyeknek híre Aldushoz is bizonyosan eljutott. Amiről Cuno írt, az oktatási intézmény lett volna, fizetett oktatókkal és saját nyomdával, és királyi pártfogásra támaszkodott volna, nem a piac szeszélyeire. Aldus több kortársának is voltak hasonló álmai: Ximenes meg is valósította őket Alcalaban, ahol a háromnyelvű főiskola kinyomtatta az első háromnyelvű, latin, görög és héber bibliát. Celtis is nagyon közeljárt célja eléréséhez 1501-ben, mikor Miksát rábeszélte, hogy alapítsa meg a „Költők Kollégiumát”, azaz indítson irodalom- és matematika-oktatást a bécsi egyetem bölcsészeti fakultásának keretében. Nem tudhatjuk, vajon Aldus Manutius tervei kapcsolódtak-e valamilyen módon Celtis elképzeléseéhez, azt azonban jól tudjuk, hogy Miksa császárnak — akitől végső soron mindkét terv sikere függött — egyetlen vállalkozása véghezvitelére sem volt elég pénze.

Mivel a császári udvarral folyó tárgyalások éppen akkor szakadtak meg, amikor már egy éve tartó, növekvő anyagi bizonytalanság volt Aldus háta mögött, bizonyára súlyos csapás lehetett számára, és nem meglepő, hogy 1506-ban felfüggesztette üzleti tevékenységét. Mire Erasmus 1508-ban ellátogatott hozzá, már magából az „akadémia” szóból is családi vicc lett. Aldus is panaszosan, megtört hangon ejtette ki a szót, mikor arra célzott, hogy már nagyon öreg lesz, mire megvalósul egy ilyen intézmény, ha egyáltalán megéri. Valójában azonban soha nem adta fel a reményt, s az utolsó évek nehézségei még inkább rögeszméjévé tették a futó ötlet megvalósítását. Alig egy esztendővel azután, hogy a német terv meghiúsult, a jelek szerint újabb lehetőségek után nézett. Az adatok annyira hiányosak, hogy nehéz őket megbízhatóan értékelni, s további problémát okoz még annak az eldöntése is, vajon azokat a különböző embereket, akik Aldus-szal kapcsolatban álltak és a közvetítőket mennyire érdekelték tervei, illetve mennyiben használták fel Aldus terveit csupán eszköznek saját elképzeléseik szorgalmazására. Úgy tűnik, Aldus kész volt szinte bármilyen lehetőséget elfogadni.

A tervezetek egy része nyilvánvalóan irreális volt, és már saját korában is annak

tartották. Az ifjabbik Aldus — aki nem mindig megbízható tanu — említette, hogy nagyapja egyszer kapott egy előnyös ajánlatot Salerno hercegétől, s hogy egy másik nápolyi nemes, Atri hercege 1507-ben kifejezetten meghívólevelet küldött a nyomdásznak. A nápolyi udvarnak jelentős tudományos hagyományai voltak. A királyság azonban állandó harcok színtere volt, és előrelátható volt, hogy az is marad, amíg a korona körül dülő francia-aragóniai vita nem rendeződik. Maga Atri hercege is csak a közelmúltban tért haza hosszú spanyol fogságából.

Milanó hasonlóan nehéz helyzetben volt, bár Aldus innen sokkal konkrétabb ajánlatokat kapott, és láthatólag komolyan mérlegelte is ezeket. 1506-os utazásai során járt is a városban, ahol lelkesen fogadták és sok barátot szerzett, köztük olyanokat, mint a befolyásos titkárt, Jacopo Antiquariot, Poliziano és Giorgio Valla levelezőpartnerét, valamint Matteo Bandello író és a francia közigazgatás különböző tagjait, például Jean Groliert és Jeffroy Charlest. Néhány fontos tervet is kidolgoztak, s az egyik résztvevő még 1511 júniusában is nosztalgiával emlegette ezeket terveket. Ekkortájt kapott Aldus levelet Bandellótól, amely — bár a részletek nem azonosak és az egész terv sokkal kevésbé konkrét formában jön elő — némileg emlékeztet Cunonak Aldus 1505-ös terveiről írt beszámolójára. Bandello azt állította, hogy a kapcsolatok már megvannak: „talán még megérjük, hogy meglátjuk az akadémiát, amely a jó görög és latin irodalom életbentartásának fő eszköze lesz Itáliában ... Mit mondjak a vernakuláris nyelvről?” Egy inkább udvari, mint igazán tudós körben a hébert fel kellett áldozni. Mikor Aldus 1511 augusztus 24-én új végrendeletet készített, éppen „Milánóba készült”, és természetes, hogy ezt az utazást kapcsolatba hozzuk Bandello új kezdeményezésével.

Az események azonban hamarosan mindenféle tervet elsöpörtek. A következő év áprilisa Ravenna pirrhuszi győzelmét hozta, és a francia hódítók helyzete oly gyorsan megrendült Itáliában, hogy június végére Milano már annyira sem volt biztos hely, mint annakidején Nápoly. A másik város, amely még számításba jöhetett volna, Ferrara sem volt jobb helyzetben. Talán még emlékeznek rá olvasóim, hogy Aldus ferrarai kapcsolatai ekkor már több mint harminc éves múltra tekintettek vissza, és hogy amikor 1509 májusában katasztrófa sújtotta Velencét, Aldus azonnal Ferrarában keresett menedéket. Az Este udvar erős humanista hagyományokat őrzött. Az irodalom pártolás újabb ösztönzést kapott az energikus és élvezeteket kedvelő Lucretia Borgia hercegnőtől, aki valamikor 1509 és 1512 között teljesen magától, kérés nélkül ajánlatot tett Aldusnak, hogy „ha az idők engedik, saját költségeden és saját erődből állítsd fel azt az akadémiát, amelynek megalapítására én már oly régóta törekszem.” 1513-ban a nyomdász meleg köszönetet mondott pártfogónőjének, dicsőítette a hírhedt hölgy jóságát és kegyességét, éppoly lelkesen, mint bármelyik udvari humanista. De nagyon jól tudta, milyen nagy bizonytalanságot leplez az a félmondat: „ha az idők engedik”. Ferrara csatlakozott a Cambrai-i Ligához, és 1509 telén megalázó vereséget mért a velenceiekre, de mikor a pápa a következő esztendőben szövetségeseket cserélt, Ferrara a francia ügy mellé állt, s csapdába esett, két oldalról szorongatta a vereségből magához térő Velence bosszúja és a pápa becsvágya, aki a hercegséget csupán fennhatósága ellen lázadó, alávetett államnak tekintette, s pápai interdiktum alá helyezte.

Ez a kor nem nagy teret biztosított a békés művészeteknek. Mikor Aldus 1511-ben megírta új végrendeletét, intézkedett arról is, hogy fiát Giambattista Egnazio oktassa, de hozzátette: „Imádkozom Istenhez, adja meg nekem azt a kegyet, hogy ezt a feladatot én magam tudjam ellátni és még fel tudjam állítani az akadémiát, mert leghőbb vágyam, hogy ezt létrehozam.” Maga ez a fohász és körülményei is mutatják, hogy egyrészt milyen erős volt Aldus becsvágya, másrészt mily szívszorító volt a helyzet, amibe került.

Volt azonban egy lehetséges központ, a pápai udvar, amely jobb lehetőségeket kínált. Aldus itt folytatott tárgyalásait azonban nem tekinthetjük egységes folyamatnak, mivel legalább hat vagy hét évig elhúzódtak, két pápa uralkodásán keresztül, hol heves, hol fagyos légkörben. A fáradhatatlan Scipio Fortiguerra már 1507 áprilisában megpróbálta megnyerni ügyüknek néhány befolyásos bíboros segítségét, akik azóta pártfogolták, hogy 1504 őszén elhagyta Velencét. Aldus valószínűleg éppen ezeknek az előzetes római kapcsolatfelvételeknek a hasznosságát akarta megállapítani, amikor sietve Sienába utazott, hogy ott Erasmus-szal találkozzék, mert a holland tudós 1509-ben, nyár végén útban volt észak felé.²

A figyelem azonban csakhamar Angelo Coloccira terelődött, aki ekkorra a Szent Penitenciária helytartója (procurator) lett, és egyre nagyobb befolyásra tett szert a római kulturális életben. Bár nem tudjuk, mennyire volt művelt, pártfogói hírnevét mindenestre növelte azzal, hogy anyagi nehézségekkel küszködő irodalmárokat támogatott, vagy vállalta műveik kiadási költségeit. 1510 nyarán Fortiguerra arról számolt be Aldusnak, hogy „erősen bízik” Colocci támogatásában. A kapcsolatoknak ez a hálózata azonban rendkívül törekeny volt. Az előbbi levél és egy másik, amelyet maga Colocci írt a következő év májusában, azt bizonyítja, hogy ez az ígéretes patrónus sem volt több, mint egy újabb közvetítő, akin keresztül a pápai titkárnál, Sigismondo Continál sürgették az ügyet. Bár Colocci azt írta, hogy minden tőle telhetőt elkövet Aldus érdekében, amint az udvar újból összejön, és Rómába viszi az Új Akadémiát, de ugyanebben a levelében azt a tervét is megemlítette, hogy görög nyomdát alapít Rómában, s felhozta Zacharias Calliergész nevét is. Csak találgathatjuk, mekkora szerepet szánt Aldusnak ezekben a tervekben, melyeket a tél és a rákövetkező tavasz politikai eseményei megghiúsítottak.

Aldus nyomdájának felélesztése 1512 második felében kétségtelenül összefügg különböző reményeinek megghiúsulásával és azzal a zűrzavarral, amely a ravennai csata után uralkodott el Itáliában. Szeretném hangsúlyozni, hogy kereskedelmi szempontból a társaság igen sikeresen talpraállt. Aldus álmai az akadémiáról ugyanilyen gyorsan új erőre kaptak. Azzal, hogy Musurus a Szent Márk iskolába került, megint folytak görög studiumok, újra megindult a kéziratkiadással kapcsolatos filológiai tevékenység, és a kéziratok másolása, mindaz, ami Giorgio Valla halála után eltűnt az intézményből. De Musurus csak egyik kiemelkedő alakja volt annak a szellemi életnek, amely már majdnem olyan gazdag és változatos volt, mint az előző koré. A veronai Fra Giocondo, építész és régiségbúvár, aki azért jött vissza 1504-ben Franciaországból, hogy a Velencei Köztársaság hadmérnöke legyen,

---

² Erasmus tanítványával, a skót Alexander Stewart-tal, St. Andrews püspökével itáliai utazást tett. Járt Rómában, Sienában és Padovában, majd visszatért Angliába, Morus Tamáshoz.

részletes kommentárokat hozott magával az ókori grammatikusok, a római mezőgazdasági írók, és Caesar szövegeihez, s így ezek megvitatása és kiadása lehetővé vált. Andrea Navagero, a padovai kör egyik fiatal költője most egy időre a hivatásos tudós filológus pályát választotta. Aldus-szal szoros együttműködésben dolgozott Cicero, Quintilianus, Lucretius, Vergilius és Ovidius szövegeken, kora egyik legtehetségesebb latin szövegkiadója vált belőle, és mint a velencei Marciana könyvtárosa nagy szerepet játszott a hosszú idő óta elhanyagolt kéziratok újrendezésében. Egnazio közben közjegyző lett, s még Fra Urbano is dolgozott. Az értelmiség és a nyomda termékeny együttműködése, amely az 1502-es szellemi pezsgéshez is vezetett, újra éreztetni kezdte hatását. A körülmények természetesen nagyon megváltoztak, és Aldus sem hozta vissza a régi *ex Academia* kolofont, de a régi derűlátásból újra felcsillan valami, mikor 1513 januárjában egy kötetet dedikál Navageronak, és annak a kívánságának ad hangot, hogy Pindarosz „*a mi akadémiánkról jöjjön ki, a te neved alatt.*”

Mintegy két hónap múlva meghalt az a II. Gyula pápa, akinek politikai ambíciói nagyban hozzájárultak Aldus reményeinek meghiúsulásához, és aki Európát háborúba vitte. Fiatalabb és békésebb pápa követte őt, X. Leo. Aldus és számos irodalmár társa számára ez a ragyogó ábrándok pillanata volt. Az új egyházfő, Giovanni dei Medici nemcsak Lorenzo il Magnifico fia volt, Poliziano, Ficino és Fra Urbano tanítványa, hanem bátyjának, Pieronak 1494-es bukása után, száműzetése idején, sok barátot szerzett Velencében, köztudott volt, hogy igen kedvező a véleménye Vincenzo Queriniről, a patrícus aszkétáról és egykori költőről, és szinte azonnal kinevezte Pietro Bembot pápai titkárává. Augusztus elején Bembo azt az utasítást kapta, hogy lépjen kapcsolatba Musurusszal a római görög kollégium létrehozásának ügyében. Aldus Manutius valószínűleg úgy érezte, végre eljött az ő ideje. Egy hónap múlva megjelent Platon összes műveinek első kiadása, a pápának volt ajánlva, és ez volt az egyik legnagyobb műgonddal megírt ajánlás, ami valaha is kikerült Aldus nyomdájából. Musurus görög elégikus költeményét az ókori klasszikus civilizáció összeomlása óta eltelt időszak egyik legszebb irodalmi alkotásának tartják, Aldus latin levele pedig — Erasmust nem számítva — a humanista álláspont egyik legteljesebb megfogalmazása. Emlékeztette a pápát múltjára, és arra a jóindulatra, amelyet apja tanúsított Ficino iránt. Hangsúlyozta azokat a lehetőségeket, amelyeket a jövő tartogathat a kereszténység számára, ha békében él önmagával, a műveltség fontos szerepét a béke megteremtésében, és a keresztény kultúra elterjesztésében a megtértített hitetlenek és az újonnan felfedezett népek körében. Végül arra kérte a pápát, hogy adjon pénzt egy olyan akadémia felállításához, amely kialakítaná és elterjesztené az e cél eléréséhez szükséges műveltséget.

Homály fedi, hogy válaszolt-e a pápa — s ha igen, mit — erre az ékesszóló kérésre. A görög kollégiumot ugyanis megalakították. Helyileg Angelo Colocci házában rendezték be a Quirinalen, szervezője Janus Laszkarisz volt, első professzora pedig Musurus. Az intézet olyan oktatási célt tűzött maga elé, amelyet Aldus is bizonyára rokonszenvesnek tartott volna. Tíz, vagy ennél is több Görögországból elszármazott ifju részesült oktatásban saját nyelvéből és latinból,

hogy ők képezzék majd annak a tanári testületnek a magvát, akiktől a helyes görög kiejtést és nyelvhasználatot meg lehet tanulni. Ha nem az történt volna, hogy az egész ügyről Aldus többé soha nem tájékoztatta senki, azt is hihetnénk, hogy a kollégium Aldus álmait valósította meg, különösen mikor megtudjuk, hogy saját nyomdát is működtetett. A nyomdát azonban Aldus régi kollégája és versenytársa, Zacharias Calliergész vezette. Be kell vallanunk, hogy viszonylag keveset tudunk a görög kollégium alapításának körülményeiről. Calliergész első római kiadványa — a Pindaros, 1514 augusztusában — több mint hat hónappal Aldus halála után jelent meg, s meglehet, hogy az, hogy Aldus láthatólag nem volt képes a pápát tervének megnyerni, csak a véletlen műve volt, és az időtényezővel függött össze. De még mielőtt Bembo írt volna Musurusnak, Paolo Bombasio már sejtette, hogy Aldus és az összes nem-görög származású tudóst kirekesztik majd az új kollégiumból. És ha csak a legcsekélyebb gesztust is tették volna a nyomdász irányában, az alatt a másfél év alatt, ami 1513 szeptembere után még Aldus életéből hátravolt, bizonyára maradt volna erre valamiféle utalás. Talán ha Aldus megérte volna, hogy a virágzó görög kollégiumot feloszlatta egy olyan pápa, akiből hiányzott elődjének humanista érdeklődése, megértette volna, hogy a pártfogók sem jelentenek nagyobb anyagi biztonságot, mint amit a kereskedelmi érzék kínál. És ha tudta volna azt is, hogy úgy egy év múlva Calliergész és Laszkarisz nagy példányszámú görög szövegkiadásai egy közönyös piacot fognak elárasztani, elismerte volna, hogy az ő változatos kiadói programjának is megvoltak a maga előnyei. De az a mélységes elkeseredés, amely az 1514 márciusában kiadott *Ad Herennium*-ból árad, lehet, hogy tudós álmaiban való végső csalódásából fakad.

Ezek az álmok — látszólag — mindig csak újabb csalódást okoztak Aldusnak, s nagyon kevés kézzelfogható eredménnyel jártak. A tudós filológusoknak a könyvnyomtatással való laza kapcsolatán és együttműködésén alapuló rendszer már jóval 1500 előtt kialakult, s nehéz elképzelni, milyen lényeges változást tudott volna ebbe hozni az akadémia 1502-es alapszabálya. Mindenesetre ez a dokumentum alig több rögtönzésnél, bármit valósított is meg, az hamar feledésbe merült, és már az alapszabály megszerkesztése előtt is készített Aldusnak ennél nagyobb szabású terveket is. De végül ezekből se lett semmi. Aldusnak X. Leohoz és Lucretia Borgiahoz írt folyamodványai, saját végrendelete és néhány, emléke előtt tisztelgő írás mind úgy beszélnek az Akadémiáról, mint egy fokozatosan elmosódó látomásról.

Egy ilyen álmot azonban szigorúan gyakorlati szempontból megítélni félrevezető dolog. Kívülről nézve, az 1502-es alapszabály mesterkéltnek, triviálisnak és egy árnyalatnyit komikusnak is tűnik. Ha azonban a dokumentum megfogalmazóinak lelkesedéséhez fűzött kommentárt látunk benne, akkor jelentősége messze túlmutat a pusztá szövegen. Az „Akadémia” köré sok különböző nemzetiségű ember gyűlt össze, lehet, hogy illúzió volt, de mindenképpen egyfajta tűzoszlop, amely célt és irányt mutatott a tudományos törekvéseknek. Az Akadémia álmokképeben szimbolikusan egyesül, ami korábban két külön világ volt, — az üzlet és az irodalom világa — egy eszmény: a műveltség és a tudás elterjesztése érdekében.